

# A barkócaberkenye kultúrtörténeti, kertészeti vonatkozásai

A berkenyék nemzetségéhez tartozó fajok nagy alakgazdagságúak és igen széles elterjedési területűek, sokrétűen alkalmazhatók a díszkertekben, a tájfasításnál. A Sorbusok Európa tájainak szép szoliterfái. Erdőszegélyeken és erdőtársulások állományalkotóiként is találkozhatunk különböző berkenyefajokkal és a parkokban számos, kereszteződés eredményeként létrejött állandósult hibriddel. Legtöbbjük szép szabályos koronájú fa, amelyek pompás őszi lombszínükkel, egyesek termésükkel is díszítenek. A bogyók ehetőek, eleink sokrétűen hasznosították azokat.

## A berkenyék múltbéli leírása, ábrázolása

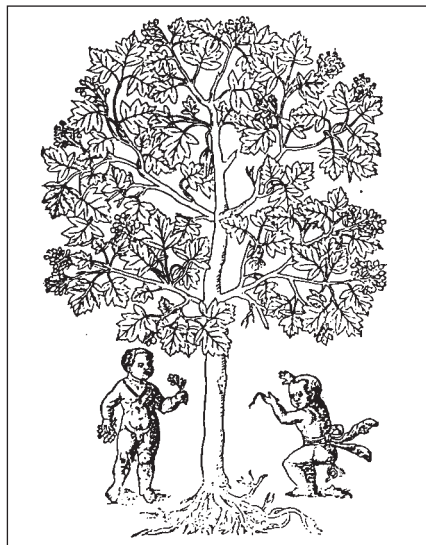
Az alapfajok leírását és ábrázolását már ókori, majd a középkori természettudósok, botanikusok műveiben is megtaláljuk. *W. Klausch-Blecken von Schmeling* 1994-ben, Göttingenben megjelentetett, a madárberkenyéről írott művében csokorba gyűjtötte a korai tudományos munkákban fellelhető ismereteket. A nemzetségen belül a fajok elkülönítése sokáig nem egyértelmű, az antikvitás természettudósai, de a középkori és az újkori ábrázolások és leírások is esetenként keverik a berkenyefajokat, és előfordul – az első Theophrastostól származó barkócaberkenyére illő galagonya-leírás nyomán – a *Crataegus* nemzetséghez sorolás is.

A berkenyék ehető termésük okán a mezőgazdasági tárgyú leírásokban is szerepelnek, nem pusztán a botanikai művekben. Elsőként Marcus Procius Cato *Censorius* (Kr. e. 234–149) római polgár, a mezőgazdaság, a kertészet aktív művelőjeként és a korabeli agrikultúrát könyvekbe foglaló közíróként is ismert. A *De re rustica* c. könyvében jelenik meg először a „Sorbum”, illetve a „Sorbus” latin megnevezés. Majd 200 évvel ezután *Aulus Cornelius Celsus* már a „Sorbum torminale”-ként említi. Kr. u. 60-ra datált *Dioscorides* görög származású katonaoorvos a *De materia medica* c. műve, amelyben ismét nincs pontos megnevezése a leírt gyógyhatású berkenyefajnak, az ott írottak a madárberkenyére utalnak.

A berkenyét megkülönböztető jellemző ismertetés – mint oly sok más növény esetében is – *Plinius Secundustól*, a Krisztus utáni első évszázadból való. Ekkor, csaknem 2000 évvel ezelőtt így írt a tudós polihisztor a *Historia Naturalis* XXXVII. könyvében a barkócáról: „A Sorbus egyik fajtája a torminalis, csak gyógynövényként használatos, szolgalmasan terem, kis gyümölcsei vannak, levelei csaknem, mint a paltáné, a madárberkenyétől egészen eltérően növekszik.” (Lenz német nyelvű fordítása alapján.)

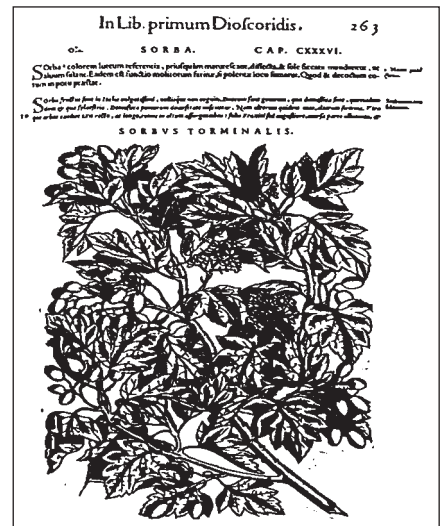
A kora középkorban, a IX. században *Walabfrid Strabo* apát, „*Hortulus*” című költeményében, a Bodensee parti Reichenauban említi a „sorbus”-t, a kolostorkert gyógynövényei között. Ezután a híres St. Galleni kolostor részletes kertleírása is megőrizte a „sorbarius” kert emléket.

A barkócafa első, máig fennmaradt ábrázolása 1546-ban látott napvilágot Hieronymus Bock füveskönyvében. A fametszet szerzője, *Kandel* a fa alá rajzolt két fiúcska révén óhajtotta bemutatni a barkócatermés fogyasztásának hatását (1. ábra). A metszetet közlő Bock azonban helyreigazít az ábrafeliratban, hiszen a füveskönyvek szerint is a barkócatermés épp ellenkező fiziológiai hatást fejt ki a gyomorműködésre, így a rajznak ez a része téves.



1. ábra: A barkócafa első ábrázolása Hieronymus Bock füveskönyvében, 1546. évben. Közli von Schmeling, 1994

*Matthiolus*, a reneszánsz kor botanikusa több kiadást megélt herbáriumban mesterműveknek tekintendők a növényábrázolások. Az 1565. évi fametszeten, amelyben a barkócaberkenye egyik legszebb ábrázolását találhatjuk (2. ábra), *Dioscoridesre*



2. ábra: A *Sorbus torminalis* egyik legszebb ábrázolása fametszeten. Matthioli herbáriumának 1865. évi kiadásában. Közli von Schmeling, 1994

hivatkozik. A mű későbbi kiadásaiiban 1571-ben (3–5. ábra), majd az 1574-es utánnomásban a berkenyék helyes besorolása és ábrázolása látható. Említésre méltó még a XVI. századi növényábrázolások közül a *Fuchs* füveskönyvében megjelent első színes akvarell a barkócafáról (6. ábra).

A későbbiekben, a kora újkori herbáriumban esetenként ismét helytelenül közölnek barkócaábrázolást, összekeverve a fajt a madárberkenyével, jóllehet ökológiai igényeik, így természetes élőhelyük sem azonos, és alaktanilag is jelentős különbség van a két faj között. Mindkettőnek ehető azonban a termése, a madárberkenyéé dúsabb és élénk-vörös színével hívogatóbb, mint a barkóca barnás bőrszínű bogyói. *Dalechampius* 1587. évi botanikai munkájában a *Sorbus torminalis* felirat alatt tévesen a madárberkenye ábrázolását találjuk (7. ábra). Itt a barkóca metszete Theophrastosra hivatkozva *Crataegus* elnevezést kap (8. ábra).

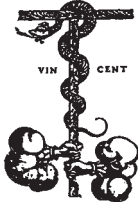
Petri Andreae  
**MATTHIOLI**  
SENENSIS, MEDICI,  
COMPENDIUM

De Plantis omnibus, vna cum earum iconibus, de quibus scriptis suis in commentariis in Dioscoridem editis, in eorum studioforum commodum, atque vsum; qui Plantis conquirentis, ac indagandis student.

ACCESSIT PRÆTEREA AD CALCEM  
Opusculum de vitæ, quo & Uterus in Balneo montem Plantarum referri solent, vbiq; studiose vtilissimum.

FRANCISCO CALCEOLARIO Pharmacopœo Vterovrsi auctore.

Quæ quàm sine studio, pulcherrimè profutura; et quibolus in huius operis initio editis, fecit, paruit.



Venetis, In Officina Valgrisiana. MDLXXI.

140 NOMINA.  
SORBUS Sylvestris, Italis, Sorbo Salsucio, ] Ananiconibus, Tímelo.

FORMA.

Matt. Folia, & ferè vniuersa plis se huius facies, à domesticis parum differunt. Fructus verò aliter se habet. Ex mucositate enim, sambuci modo dependet, sed bacis quadruplo maioribus, colore auro subrufescente, sapore acerbo adstringentique.

LOCVS.

Matt. Prouenit syluosis, ac frigidis locis inter cæteras agrestes plantas.

QUALITATES, ET VIRÆ.

Matt. Bacce adstringunt, siccat, & repellunt. Afferuntur hyeme ad aucupia, quod turdis gratissimum sit. Arboris virge quæ solida, robustaque sint materie, expetuntur à rusticis pro stimulis bovm parandis.



NOMINA. 139  
SORBUS, Græcis, ἰδα. ] Italis, Sorba. ] Germanis, Sperrling, Sperrle. ]  
] Hispanis, Sorbase. ] Gallis, Sorbes, & Cornets. ]  
] Bocemis, Kzerbyny.

SORBA.



GENERA.  
Duo Sorbi domesticæ arboris generis, alterum quidem max. al. utrumq; femina: que pomis à domesticis nocentur. Duo item quosq; Syluestrium, quo rum alterum Terminalis vocatur.

FORMA DOMESTICÆ.  
Vraq; caudice eam recto, ac longo, ramis in alium alurgentibus: foliis fraxini, sed angustioribus, aserâ parè albicanibus, & per ambûs foras: flores pfer albos racematis profusentes, è quibus fructus pallide racemati, altera qui dem obiciant, & (seco odorati, ac minore, in altera verò quasi pyri factum reserentes, & gelati asperiores, in iustioribus, & minus oblongo, colore pallido, in latiore referentur. Hic maris, ille femine esse creditur. Ligni materia durissima, & compacta. Et radix crassiuscula imposita, aut fusca maturatur.

LOCVS.  
Habentur ferè vbiq; locorum in Campis, Viæta, & Viadris.

QUALITATES.  
Adstringunt vti Mespila, sed im. Gal. R. S. sup. mar.

VIRIS.

Sorba denotat alium sibi, et præsertim fraxinam antequam maturificet. Et quod prædictum. Racemum fatina, si potius loco fametur. Quod & decoctum eorum in potu præcipue. Quæ vtiliter fatina delingenda dyentericis, colicis, & sanguinem reuocantibus, ac etiam torminali vniuersi suauis opportuna.

NOMINA. 141  
SORBUS Terminalis, Italis, Sorbo Terminalis, & Sorbo Salsucio. ] Germanis, Uaidler Sperrnussbaum. ] Bocemis, Finsberst.

SORBUS TERMINALIS.



FORMA.

Folio exit vitigineo, Plantam modo larui, huius inferioribus, bacis racematis coherentibus, asperiusculis, & oblongis, coronato vmbilico, colore ferrugineo: Sapore per maturitatem acido, & auctero.

LOCVS.

Nascitur in syluis, cum cæteris syluestribus.

QUALITATES.  
Bacce adstringunt, non tam admodum valenter, vt domesticæ.

VIRIS.

Possunt edo omnia que domesticæ: fed inefficacia. Poma habentur: Adstringunt enim alium, & dyentericis torminalibus vtilia sunt, vnde illi nomen.

GENERA.

Decipiunt profecto, qui hanc Terminalis Sorbi plantam Crægo: num esse censent, seipsumque accusant, negligenter legisse Plinium.



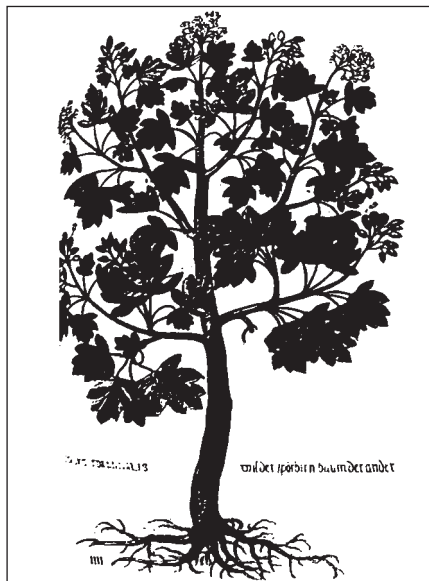
7-8. ábra: Delaschampiyes fametszetén a Sorbus torminalis a Sorbus aucuparia rajzával illusztrált és a barkóca ábrázolásához Theophrastos galagonyját társítja, mint hozzá hasonlóan számos szerző. Közli von Schmeling, 1994

szet újjáélesztésében. Vesszejét „boszorkányvesszőnek” használták rontás ellen és a mágiában növekedést serkentőként.

A barkóca emberi fogyasztásáról Bock számolt be a XVI. században. „Amikor őszi elején a termés puhává érik, az emberek mint más gyümölcsöt gyűjtik és eszik, akkor aztán bájosak lesznek és elveszítik a fanyarságukat.” Szintén a bogycók nyers fogyasztását említi Lippay János esztergomi érsek a XVII. században, Psoni kert c. művében. „A köves földben, a kertekben is, ha ültetik, örömet terem... Mikor megálgyul savanyúcska, köves belül. Későn érik meg, nyersen eszik.”

Angliából és Bécs környékéről származó források is beszámoltak arról, hogy a barkócabogyó eledelként szolgált. Számoztovve lehetett a barkócafa előfordulása a Brit-szigeteken, a Bécsi-medencében és Morvaországban is, másként nem vihettek volna a londoni, a bécsi és a prágai piacokra évente a termésből. Fogyasztották Németországban és Oroszországban is élelemként, nyersen és szószként kenyérral, burgonyával is. A bogycókból befőtt és sült húshoz különlegességgént talált szósz is készitettek. A barkócalevél ízét a csipkebogyólevélhez hasonlították. Schmeling beszámol arról, hogy ma is adnak barkóca- és madárberkenyészósz fagylalthez és süteményhez a specialitásokat kínáló würtzburgi „Düll Borház”-ban.

3-5. ábra: A Sorbus fajok helyes besorolása Matthioli herbáriumának 1571. évi kiadásában



6. ábra: A barkóca első ismert színes akvarellje ábrázolásának fotója. Fuch XVI. századi akvarelljeit a Bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzik. Közli von Schmeling, 1994

A barkócatermésből gyomorkeserűt készítettek újbórral és mézzel keverve, de esetenként említik, mint gyümölcsborok adalékát is. A barkócapálínkáról több elismerő vélemény maradt fenn, amely a magból kioldódó savak hatására enyhén mandulaízű. Ma már csak igen kevés helyen állítják elő.

## A barkóca elnevezés jelentése, helynevek, földrajzi nevek

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a barkóca szó minden bizonnyal szláv, illetve délszláv eredetű. A korai Dráva-Száva közéről származó adatok alapján feltehető, hogy a magyarba egy déli szláv brkovicica vagy brkavica alak kerülhetett át barkóca-ként. A népnyelvben a barkóca „bunkósbot”, illetve „bercőkés bot” elnevezésének alapja, hogy a furkósbotokat gyakran faragták barkócafából. A fának az a tulajdonsága, hogy ha tavasszal megszurkálják, a szurkálások helyét őszre görcsösen kiforrija, ezért furkósbotnak kiválóan alkalmas. A barkóca kemény értékes fája kiválóan faragható, fájából „igen jó orsókat és fűsöket csinálnak” – írja Lippay.

A *C. Grater* fák és cserjék kultúrtörténetéről írott munkájában a német „Elsebeere” elnevezés mellett említi a „Ruhrbirne”, azaz – szó szerinti fordításban – „vérhaskörte” megnevezést, amely arra utal, hogy a középkorban a barkócatermést használták a vérhas és a kólíka gyógyításában is. Ez a germán névadás megegyezik a „tormina” latin jelentésével.

Szamota István gyűjtéséből Zolnai Gyula szerkesztette 1902-ben azt az oklevélszótárt, amely a régi iratokban előforduló magyar szavakat tartalmazza. Itt a „barkóca”, illetve a „barkóca fa” címszó alatt számos hivatkozást találunk a XIII–XIV. századi oklevelekre. A középkori iratokban több helyütt említették a barkócat és a barkócza-fát Burcholcha, Borcholcha, Borkouchafa, Barkolchafa elnevezéssel. A hivatkozásokban a fa többnyire egyes oklevelekben rögzített kijelentések elhangzásának helyeként tűnik fel: „Ad arborem Barkolchafa dictam”.

Berkenyéből származik több helynevünk. Berkenye falu Nógrád megyei község a Börzsöny délkeleti lábánál, terra Werebwnyeként említik először 1299-ben. Berkenyéd ma Szlovákiához tartozik, a Poprád-folyó mellékvölgyében települt hegyvidéki, völgytalpi halmazfalu. Berkenyes Romániában, a Marosba torkolló Mezőségi patak mentén, Tordától északkeletre dombvidéken fekszik.

## A barkóca a díszkertekben, a tájban

Az egyik legnagyobbra növő, átlagban 10 m-es, de esetenként a 20 méteres magasságot elérő hazai barkócaberkenye csontfehér virágaival, fényeszöld, ősszel mélyvörösre színeződő levelével díszít. A dús lombú, szabálytalan gömb alakú koronájú fa a kertekben, települési zöldfelületeken viszonylag ritkán ültetett faj, mert ritkás karógyökérzete miatt nehezen tűri az átültetést. A jó gyökérzetet nevelő alanyonokon viszont bizonytalan a megmaradása. A berkenyék természetben könnyen kereszteződnek, számos állandósult hibridfajt alkotva. A barkócafa lisztes berkenyével alkotott hibridjeinek száma mintegy huszonöt. A *Sorbus aria* és *Sorbus torminalis* hibridek között említhető a *S. redliana*, a *S. rotundifolia*, a *S. pseudolatifolia* és a *S. degenii*, amelyek megtalálhatók a faiskolák kínálatában. A barkócahibridek parkok, zöldfelületek szép színezőelemei, de a kisebb koronájú fajok, változatok szűk utcák fásításánál is fontos szerephez jutnak.

A barkóca alkalmazását a külterületi telepítésekben főként esztétikai értéke, kiváltképp gyönyörű őszi lombszíne és a rovar-, illetve madárfauna megőrzésében játszott fontos szerepe indokolja. Főként meleg, déli kitettséggű, de közepes vízellátású extenzív zöldfelületeken szoliterként, csoportokban, valamint üdülőerdők, ligetes állományok telepítésénél, változatos erdőszegélyek kialakításánál szélesebb körben ajánlható volna.

## Irodalom

- Godet, J. D. (1993): Fák és cserjék. Officina Nova, Bp.
- Grater, C. (1996): Der Wald Immergrün.
- Jankovics M. (1991): A fa mitológiája. Csokonai Kiadó, Bp.
- Kausch-Blecken von Schmeling (1994): Die Elsbeere. A szerző kiadásában. Bovenenden
- Gräter, C. (1996): Der Wald immergrün. Eine kleine Kulturgeschichte von Baum und Strauch. DRW. Verlag
- Kiss L. szerk. (1983): Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai K., Bp.
- Lippai J. (1664): A posoni kert. Virágoskert, Bécs
- Matthioli, P. A. (1571): Senensis, Medici, Compendium. Venetiis
- Nagy B. szerk. (1980): Díszfák, díszcserjék termesztése és felhasználása. Kertészeti Dendrológia. Egyetemi Tankönyv, Mg. Kiadó, Bp.
- Szamotai I.–Zolnay Gy. (1902–1906): Magyar Oklevélszótár. Horánszky, Bp.

## Muzeális érték

A Természetvédelmi Világalap a közel múltban fölhívta a figyelmet arra, hogy nagykorúsi erdősztyeppje is muzeális értéket képvisel. A kormány támogatásával létrejött Alföld-program munkatársai nyilván figyelembe veszik majd az ajánlásokat.

Korábban az árterek mellett a tölgyeserdő-sztyeppje jellemezték a magyar Alföld képét, de már alig 5 ezer hektár kiterjedésű ez a terület. Ezért lépéseket kell tenni a maradványok megőrzése érdekében – mondta *Molnár Zsolt*, a Magyar Tudományos Akadémiai ökológiai és botanikai intézetének kutatója.

A botanikus a WWF Magyarország munkatársaival felmérte az alföldi tölgyesek helyzetét és eredményeiket egy tanulmányban foglalták össze. Az erdősztyeppet erdős és füves területek váltakozása jellemzi.

A WWF Magyarország szerint az alföldi tájat meghatározó értékes tölgyes társulások védelme érdekében azonnali lépésekre van szükség. Így szélesebb bázison kell folytatni a felméréseket és a kutatásokat. Ezekre alapozva az erdőrésztetekig terjedő pontosságú adatbázist kell létrehozni. Ez lehet az alapja az erdészeti és természeti szempontokat is figyelembe vevő új erdőkezelési szabályoknak. Ezek az erdősztyepp maradványok ugyanúgy történelmi múltunk darabjai, mint a műemlékek.

Éppen ezért minden érintettnek össze kell fogni a védelmükben: az erdészeknek, a botanikusoknak, a természetvédőknek, de a helyi lakosoknak és a politikusoknak is – figyelmeztetett *Haraszti László*, a WWF Magyarország igazgatója.

(Petőfi Népe)

## Álláshirdetés

**Az Állami Erdészeti Szolgálat (Budapest V., Széchenyi u. 14.) erdőfelügyeleti szakmai gyakorlattal rendelkező, informatikában jártas erdőmérnököt keres a szakfelügyeleti főosztályára erdőfelügyeleti koordinációs feladatok ellátására. Bérézés a Köztisztviselők jogállásáról szóló 1992. évi XXIII. sz. törvény szerint. Az állással kapcsolatban dr. Farkas Julianna osztályvezető (tel.: 37-43-210) ad felvilágosítást.**